

УДК 822.6-09

Т. М. Федарцова, кандыдат філалагічных навук, дацэнт (БДТУ)

СІНОНІМЫ АРХЕТЫПА «ДАРОГА» Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У беларускай літаратуры архетыпы актыўна выкарыстоўваліся ва ўсе гістарычныя эпохі. Але менавіта ў мінулым стагоддзі значна ўскладнілася сістэма вобразна-мастацкага мыслення, угрунтаваліся індывідуальныя стылі аўтараў. Іх узаемадзеянсць сфарміравала самадастатковую і суцэльную духоўна-эстэтычную прастору, у якой на змену сцішанаму маленню мінулых эпох прыйшлі сінанімія, метафарычнасць, алегарычнасць, а галоўнымі канцэптамі сталі філасафемы Жыццё і Смерць, Прастора і Час, Дабро і Зло. Разглядаючы філасафему «прастора» няцяжка заўважыць, як пашыраецца паняцце архетыпа «дарога».

У артыкуле паказаны духоўна-эстэтычныя пошукі аўтараў, якія здзяйсняюцца пры дапамозе падбору сінонімаў да архетыпа «дарога».

Archetypes were widely used in the Belarusian literature during all historical periods. But it is last century when the system of metaphorical-artistic thinking became more complicated and individual author's styles took root. Their interaction formed a basis for a self-sufficient and integral spiritual-aesthetic space where silent supplication of past epochs was replaced by synonymy, metaphoricalness, allegoricalness. Such philosophemes as Life and Death, Space and Time, Good and Evil became the main concepts of that time. Taking into consideration the "Space" philosopheme, the concept of "the road" archetype is obvious to get wider.

The article shows spiritual and aesthetic search of the authors by means of selecting synonyms to "the road" archetype.

Уводзіны. Сучасная літаратуразнаўчая навука ўсё часцей і больш настойліва, чым у XX ст., звяртаецца да праблемы функцыянавання ў мастацкай літаратуры архетыпаў, што дае магчымасць вылучаць агульныя заканамернасці і нацыянальныя асаблівасці светаўспрымання беларусаў. Калі разглядаць архетып «дарога», то першапачатковы матыў руху ў прастору па зададзеным маршруце бярэ свой пачатак з біблейскіх прыгчаў і міфалагічных паданняў. І нават з іх ужо заўважна, як дадзены архетып імкнецца набыць шматаблічча, наглядна паказаць усе магчымыя спосабы руху да пэўнай мэты.

Асноўная частка. Ды і пазней, у XX ст. дадзены архетып то інтэнсіўна злучаецца з топасам экзістэнцыйнага, як у коласаўскім апавяданні «Думкі ў дарозе», то ўтвораць тугі звяз з трагедыйным пафасам, як у вершы Я. Купалы «Паязджане», дзе выразна і рэзка гучыць матыў уласнай віны беларуса за няўменне пазбавіцца «шкодных чар» недабрадзеяў рознай масці, якія прымушаюць паязджан кружыць па замкнёным коле, не даюць адшукаць пуціну, каб выбрацца з паўсоннага таптання на месцы, то лучыцца з сюжэтам біблейскай прытчы пра «блуднага сына», як у вядомым рамане «Родныя дзеці» Ніла Гілевіча, дзе марныя і бессэнсоўныя памкненні вяртання ў маладосць сімвалізуе зарослая лесам дарога, то раптам, спаўна насыціўшыся напружанай эмацыянальна-пачуццёвай энергетыкай, дарога не толькі ўздымаецца да зорак, але і шырыцца, становіцца незваротнай, імкне ўвысь, быццам жадае прыўзняць беларуса над штодзённасцю, ўзнагародзіць яго цяжкім больш глыбокім пазнаннем сябе і сваёй краіны

(К. Чорны, «Млечны шлях»). Змітро Віталін называе дарогу святой, бо яна вядзе «да родных ніў, / бацькоўскага парога», Юрка Голуб прысвяціў дарозе трылет, а Змітрок Марозаў свой вянок вяноку санетаў «Апакаліпсіс душы» пачынае з параўнання санетнага радка з адвечным рухам па дарогах жыцця:

Вянок санетаў – летапіс дарог,

Занатаваны ў строгія каноны...

У кожнага паэта свой аблог,

Дзе ён шчыруе, мараю натхнёны [1, с. 43].

Аблог, разора, палетак – усе гэтыя азначэнні сінанімічныя архетыпу «дарога».

Янка Купала ў пачатку сваёй творчасці таксама актыўна выкарыстоўваў архетып «дарога». Гэта відаць нават па назвах вершаў: «З дарогі», «Дарогай змучаны далёкай», «Дарогі», «Па дарозе». Але з пашырэннем і паглыбленнем грамадзянскай тэматыкі Купала больш актыўна ўжывае такое апрадмечванне руху, як шлях.

Дарэчы, сінонім дарогі *шлях* актыўна выкарыстоўваўся нашымі класікамі ў пачатку XX ст. Дарога ў вобразна-мастацкім уяўленні тагачасных аўтараў не выпадкова ператвараецца ў больш шырокі прасторавы кампанент руху, які вядзе да пэўнай мэты, бо ён, па меркаванні Я. Купалы, не мае зваротнага напрамку, затое, у адрозненне ад дарогі, мае магчымасць змясціць на сабе і павесці ўперад шматлікую грамаду аднадумцаў. Такі падыход яскрава прасочваецца ў паэзіі Цёткі, якая вышэйшым ідэалам лічыла самаавярнае служэнне ідэі нацыянальнага, сацыяльнага і духоўнага абуджэння сваёй Бацькаўшчыны. Яна разумела, што для кожнага беларуса самая

дарагія паняцці – зямля і воля. Але якімі б пакручастымі сцэжкамі не ішоў да іх беларус, ён не дасягне мэты ў адзіночку, таму і ўзнікае сінонім дарогі – *шлях*. І напрацягу ўсёй паэзіі Цёткі ён становіцца не менш значным, чым архетып «зямля», які ўжываецца паэткай не толькі ў разуменні «ўласная зямліца», «свой надзел», «глеба», але і як адраджэнскі сімвал, што яскрава паказана ў вершы «Наш палетак», дзе праслаўляецца супольнасць працы і надаецца павага тым: «Хто гараці добра зможа, / Хто разоры скоро ладзіць, / Хто шчасліва сее збожжа, / Хто гароды добра садзіць». Такім чынам на грунце архетыпа «зямля» і сіноніма дарогі *шляху* з'яўляецца цікавы персанаж сюжэтнага развіцця твораў Цёткі – грамада. Яе ўдзельнікі смела выносяць свае гора і радасць, думкі і пачуцці «на людзі», адкрыта выяўляюць асабістае супольна з іншымі, жывуць аднымі памкненнямі з усёй грамадой і рухаюцца з ёй у адным напрамку, па вызначаным для сябе, аднойчы і на заўсёды, напрамку.

Спынімся на асобных рысах, што вызначаюць адметнасць аблічча гэтага калектыўнага «персанажа» – грамады. Часцей за ўсё гэта супольнасць аднадумцаў, якія з'яўляюцца носьбітамі агульнага калектыўнага меркавання пра якую-небудзь з'яву, што выпрацавалася зыходзячы з доўгатэрміновага вопыту і непасрэднай жыццёвай практыкі. Так, у вершы «Наш палетак» паэтка пранікнёна паказвае, што і ў яе асабіста, таксама як і ў вясковай грамады, адначасова сфарміравалася супольная думка пра тое, што Бацькаўшчына – гэта «наш палетак негараны» і што прыйшоў час «ахвярнай супольнай працы». А значыць, што менавіта зараз асабліва патрэбныя калектывісцкія якасці, бо справа даходзіць да актыўнага супольнага дзеяння па адстойванні сваіх інтарэсаў. Вось таму і трэба выбірацца на шырокі шлях і настойліва рушыць па ім усёй грамадой да поўнага здзяйснення пастаўленай мэты.

Вобраз грамады Цётка паэтычна паказала і ў прозе. Варта нам звярнуцца да яе алегарычнага твора «Прысяга над крывавымі разорамі», і мы пераканамся, што змаганне за свае зямельныя правы згуртавала сялян вакол ідэі яднання пралетарыяту, вясковай беднаты і салдат у барацьбе супраць самадзяржаўя. Вясковае грамада тут не толькі з'яўляецца «фонам», на якім вымалёўваюцца постаці галоўных дзеючых асоб, але і ўяўляе сабой, па сутнасці, своеасаблівы зборны персанаж, роля якога ў развіцці дзеяння можа быць даволі значнай. Цікава тое, што ў дадзеным выпадку калектывічны персанаж, які таксама нарадзіўся на падмурку сіноніма архетыпа «дарога» – *шляху* (які мае зыходныя па значнасці азначэнні – «разора», «мяжа», «сцежка»), сам з'яўляецца апанентам тром сынам старога Мацея.

Звычайна прысутнасць у грамадзе ўнутранага апанента, які выказвае сваю асобную думку, яшчэ больш падкрэслівае згуртаванасць і салідарнасць астатніх. У Цёткі ж члены грамады зыходзяць са сваіх галоўных карпаратыўных інтарэсаў і ў гэтым адчуваюць сваю моц. Трымацца супольнага рашэння, жыццём многіх пакаленняў пацверджанага, вымушае іх унутранае чуццё. Трымацца разам, асабліва не вытыркаючыся наперад, але і не адстаючы ад іншых, навучае іх самое жыццё, але ў дадзеным творы грамада выяўляе часам сваю інертнасць, бо сама яшчэ няздольная да дзеяння і можа толькі крычаць пра сваю абяздоленасць:

– Вузка! Цесна! Мала!

ці:

– Скуль узяць? Скуль дастаць? Кажы скуль?.. [2, с. 44].

У гэтым апавяданні вясковае супольнасць атрымоўвае і сваіх яскрава выражаных лідараў, якімі з'яўляюцца сыны Мацея: пралетар з Пецярбурга, парабак і жаўнер, яны паўстаюць проці крыўды сельскай грамады, становяцца на родную зямельку на калені і гучна прысягаюць грамадзе:

– Мы дамо!. Мы – сіла! Мы – права [2, с. 44].

Такім чынам, грамада ў творчасці Цёткі – шматпланавы і поліфанічны калектывічны вобраз, які насамрэч прымае актыўны ўдзел у выбудованні складанага, эпічна разгорнутага мастацкага свету паэтыкі, ў творчасці якой дзеянне грамады непасрэдна звязана з існаваннем такіх прасторавых паняццяў, як «шлях», «палетак», «разора», «мяжа», «зямля». Усе яны падаюцца як у прамым, так і ў пераносным значэнні, як сімвалы незалежнай Бацькаўшчыны.

Найменне *шлях* як сінонім архетыпа «дарога» найчасцей выкарыстоўвае Максім Танк. Так, у зборніку «На этапах» ён дэкларуе правы заходніх беларусаў на змаганне за сваю волю. І гэты лейтматыў выразна гучыць у вершах «Мы яшчэ ўсіх шляхоў не апелі», «Загарэліся шляхі зорныя», «Па шляху дзікіх гусей». Архетып «дарога» ў першым зборніку паэта выступае як аб'ект, які службыць для перасылкі вязнеў з аднога пастарунку ў другі. Таму і назва зборніка двухсэнсавая. Паэт паказвае, як этапы зняволення становяцца этапамі яго ўласнага жыцця. Таму і найменне *этап* у пэўнай меры становіцца сінонімам слову *дарога* ў нашым звыклым яго разуменні. Наватарства Танка – у смелым эксперыменце, які даволі часта нязмушана вядзе да нечаканага ўспрыняцця самых звычайных традыцыйных паняццяў і жанравай змястоўнасці. У яго зборніках «Хай будзе святло», «Збор калосся», «Прайсці праз вернасць», «Дарога, закалыханая жытам», «Еггата» мы можам сустрэць шматлікія сінонімы да архетыпа «дарога» (*шлях, гравейка, шаша, асфальтоўка, сцежка*), але

пры паўторы яны мо і праяўляюцца не заўсёды паслядоўна, але ніколі не ўжываюцца паэтам адназначна, бо пастаянна набываюць шматмернасць і мнагазначнасць. І гэта, відаць, тлумачыцца тым, што ХХ ст. – час сінтэзу ў грамадска-сацыяльным і культурна-эстэтычным жыцці. Шматмернасць жыцця ўпарта выклікае маштабныя задачы паэзіі. А іх Максім Танк вырашаў годна і адмыслова, усімі магчымымі спосабамі, у тым ліку і пры дапамозе арыгінальнай жанравай структуры – разамкнёнай і свабоднай, мабільнай і гнуткай, а таксама пры дапамозе непаўторных стылявых асаблівасцей, да якіх адносіцца карпатлівы і ўдумлівы падбор сінанімічных радоў. Але паэту часам не хапае зямной прасторы, і ён смела сцягае да касмічных высяў, пра што сведчаць вершы «Лячу Млечным Шляхам» і «Ёсць у свеце планета Зямля».

Безумоўна, найменні *шлях*, *сцяжына* і іншыя сінонімы архетыпа «дарога» актыўна выкарыстоўваюць амаль усе сучасныя паэты. Напрыклад, Э. Акулін у акрапаэме «Шлях да Радзімы», дзе кожная страфа пачынаецца радкамі з «Санета» Багдановіча («Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...»), выкарыстоўвае да васьмі сінонімаў, а Т. Бондар у сваім роздумным вянку санетаў «Шляхі» – да дзесяці. Іх шматлікасць у сваіх творчых стасунках маюць многія беларускія паэты: Н. Мацяш, У. Скарынкін, Я. Крупенька, Р. Барадулін, Р. Тармола-Мірскі, В. Аколава, Г. Бураўкін, П. Сушко, М. Віняцкі, П. Макаль, М. Шаўчонак, М. Башлакоў і інш.

Сінонім *сцежка* пастаянна ўжываецца ў інтымнай і лірычнай паэзіі, бо яна вядзе да самага дарагога – бацькоўскага парога, сэрца каханага чалавека, далёкіх успамінаў.

Але калі ўзяць (зусім нечаканы для чытача) праявічны твор Ганада Чарказяна – раман «Горкі пах палыну», які выйшаў у свет у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ў 2012 г., то адрозненне звернеш увагу на вобраз сцяжыны, на якой акрэсліваецца лёс чалавека. Кастусь Змачынскі ў сваім крытычным артыкуле «Сповідзь над безданню», змешчаным у першым нумары часопіса «Польмя» за 2013 г., адзначае, што сцяжына і ёсць адзін з найбольш яркіх вобразаў рамана і што самыя «жыццыважныя разважанні героя твора прывязаны менавіта да яе». І гэта сапраўды так, возьмем з тэксту рамана толькі адзін роздумны момант галоўнага героя: «Я ішоў па вузкай сцяжыне, дзе стагоддзямі хадзілі людзі, ацяжараныя сваімі думамі і праблемамі. Якімі былі іх думы адзін Алах толькі ведае. Вузкая віхлястая сцяжына – вось і ўсё, што зас-

талосся ад тысяч людзей, што пратапталі яе. Зараз я ўношу і сваю лепту ў захаванне гэтай векавой і, безумоўна, патрэбнай людзям сцяжыны. Ды і што застаецца ад кожнага з нас? Толькі невялікія дарожкі, якія мы топчам. І таму яны ніколі не канчаюцца. Праўда, некаторыя з іх ператвараюцца ў дарогі. Але і гэта выключэнне. Ды і ў тым, што застаецца пасля цябе малая, ды ўсё ж прыкметная сцяжына, ёсць найвышэйшая справядлівасць. Сцяжына – сціплы шлях ад чалавека да чалавека, ад бацькі да сына, які захоўвае жывы адбітак душы таго, хто ідзе. Сама ж дарога безаблічная і бяздушная. Па ёй не ідуць, а коцяцца ў такую ж безаблічную і прэсную будучыню» [3, с. 11].

Відаць, цяжка знайсці іншыя словы, каб перадаць тыя пачуцці, якімі апантаны галоўны герой рамана Глеб Бярозавік. Няпросты яго шлях дадому з афганскай вайны, гэта шлях уцекача з рабства, які ў сваім жаданні вярнуцца ў родную Блонь, пераможа ўсе няўзгоды... Менавіта горная, стаптаная тысячамі ног, пакрытая сцяжына стала яго выратавальніцай. Ёй і давярае Глеб свае роздумы, і даражэй яна яму за шырокую дарогу, гравейку, шашу ці аўтабан. Бо яна сталася лёсавызначальнай і ў яго жыцці.

Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Янкі Купалы Генадзь Бураўкін як сінонім архетыпа «дарога» часта выкарыстоўвае слова *бальшак*, Анатоль Грачаннікаў, які вырас на беразе цудоўнай ракі Сож, не пазбягае наймення *фарватар*, тонкі лірычны паэт сучаснасці М. Башлакоў, відаць, успамінаючы лясную вёсачку свайго дзяцінства, ўжывае найменне *прасека*. І такіх прыкладаў аўтарскіх сінонімаў да архетыпа «дарога» можна прывесці безліч.

Заклучэнне. Такім чынам, градацыя сінонімаў архетыпа «дарога» паказвае на неабходнасць арганічнага спалучэння народнай традыцыі, хрысціянскіх матываў і аўтарскага светаўспрымання рэчаіснасці.

Літаратура

1. Марозаў, З. Апакаліпсіс душы: вянок вяноў санетаў / З. Марозаў. – Мінск: Веды, 1997. – 230 с.
2. Цётка. Вершы і апавяданні: для ст. шк. узросту / Цётка; прадм. С. Х. Александровіча. – Мінск: Сталія, 2003. – 196 с.
3. Чарказян, Г. Горкі пах палыну / Г. Чарказян. – Мінск: Маст. літ., 2012. – 316 с.

Пастуніў 12.03.2013